

مطالعه سیر تحول فضای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی خراسان

چکیده

فضاهای نیمه‌باز به‌عنوان عنصری واسط میان فضاهای باز و بسته، نقشی کلیدی در سازمان‌دهی فضایی بسیاری از مساجد ایران دارند. این فضاها به لحاظ اقلیمی و عملکردی حائز اهمیت‌اند و در بیان فرمی و هویت معماری مساجد نیز تأثیر بسزایی داشته‌اند. مطالعات صورت‌گرفته نشان می‌دهند که فضاهای نیمه‌باز در معماری مساجد، افزون بر نقش مؤثر در تعدیل شرایط اقلیمی، با ایجاد سلسله‌مراتب فضایی، کیفیتی منعطف و چندبعدی به بنا می‌دهند. با وجود این، سیر تحول این فضاها در طول تاریخ کمتر به‌صورت جامع مورد تحلیل قرار گرفته است. این پژوهش با هدف بررسی انواع فضاهای نیمه‌باز به‌کاررفته در معماری مساجد تاریخی خراسان، در چارچوب مرزهای کنونی ایران و بر اساس توالی تاریخی، انجام شده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است. با توجه به اهمیت موضوع و برای اطمینان از دقت نتایج تحقیق، تمامی مساجد تاریخی ثبت‌شده در سه استان خراسان شمالی، رضوی و جنوبی، مورد بررسی قرار گرفتند که شامل ۱۵۱ مسجد تاریخی است و از سده‌های نخستین هجری تا دوران پهلوی را دربر می‌گیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تحول فضاهای نیمه‌باز در این نمونه‌ها، یا در قالب تکامل فرم‌های پیشین صورت گرفته است یا به پیدایش گونه‌های نوینی از این فضاها در معماری مساجد منطقه منجر شده است. بدین ترتیب که از نخستین سده‌های هجری تا دوره سلجوقی، این فضاها عمدتاً در قالب رواق‌های پیرامونی تعریف می‌شدند. در دوره خوارزمشاهی، جایگزینی ایوان‌های عمیق و مرتفع با رواق‌ها، نقطه‌عطفی در تحول این فضاها به شمار می‌رود که در دوره‌های بعد، به‌ویژه در تیموری و صفوی، توسعه یافته است. در این میان، ستاوندها در دوره تیموری ظهور می‌کنند و تا دوره پهلوی تداوم می‌یابند. با این حال، از دوره صفوی به بعد، روند حذف فضای نیمه‌باز شدت یافته و در دوره قاجار به اوج خود می‌رسد، به‌گونه‌ای که مساجد شبستانی، خصوصاً با الگوی حیاط‌دار، به نمونه غالب بدل می‌شوند.

واژگان کلیدی: روند تحول، فضای نیمه‌باز، معماری، مساجد تاریخی، خراسان

۱- مقدمه

معماری ایرانی همواره بازتابی از فرهنگ، اقلیم و اندیشه‌های حاکم بر هر دوره تاریخی بوده است. یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های این معماری، استفاده از فضاهای نیمه‌باز است که نقش مهمی در سازمان‌دهی فضایی و ارتباط میان فضاهای درونی و بیرونی ایفا می‌کند. این فضاها، که عمدتاً در قالب ایوان و رواق نمود یافته‌اند، در مساجد تاریخی ایران به‌ویژه در اقلیم گرم و خشک نظیر خراسان از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. بررسی این فضاها می‌تواند درک بهتری از اصول معماری سنتی و تأثیرات آن بر طراحی معماری معاصر فراهم آورد. مطالعات پیشین نشان می‌دهند که فضاهای نیمه‌باز در معماری مساجد نه‌تنها به تعدیل شرایط اقلیمی کمک می‌کنند، بلکه با ایجاد سلسله‌مراتب فضایی، کیفیتی انعطاف‌پذیر و چندعملکردی به بنا می‌بخشند. با این حال، روند تحول این فضاها در بستر تاریخی کمتر مورد مطالعه جامع قرار گرفته است. از این رو، این پژوهش به بررسی فرم، عملکرد و سیر تحول فضاهای نیمه‌باز در معماری مساجد خراسان درون مرزهای سیاسی ایران از سده‌های نخست هجری تا دوره پهلوی می‌پردازد. همچنین، این پژوهش تلاش می‌کند تا با تحلیل نمونه‌های تحقیق و بررسی منابع موجود، الگوهای ایجادشده در تحول این فضاها را شناسایی کند. در این مقاله، ابتدا پیشینه پژوهش و مبانی نظری مرتبط با فضاهای نیمه‌باز بررسی شده، سپس محدوده پژوهش و نمونه‌های مورد مطالعه معرفی و تحلیل گردیده و در نهایت، یافته‌ها و نتیجه تحقیق ارائه شده است.

پرسش‌های پژوهش

۱- سیر تحول فضاهای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی خراسان از آغاز تا دوره پهلوی چگونه است؟

۲- روش تحقیق

این پژوهش به‌صورت ترکیبی و بر پایه روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و تاریخی انجام شده است. هدف آن تحلیل ساختار و روند دگرذیبی فضاهای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی خراسان است. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل تطبیقی، فضاهای نیمه‌باز مساجد تاریخی منطقه خراسان را در دوره‌های مختلف تاریخی از منظر فرمی (ایوان-رواق-ستاوند) و عملکردی (مقصد-مفصل) مقایسه کرده است. برای گردآوری داده‌ها، از مشاهدات میدانی شامل بازدید از نمونه‌های مورد بررسی و مستندسازی تصویری از طریق عکاسی و ترسیم کروکی، همراه با مطالعات کتابخانه‌ای نظیر بررسی مقالات پژوهشی، کتاب‌های علمی، پایان‌نامه‌های مرتبط و اسناد میراث فرهنگی استفاده شده است. با توجه به اهمیت موضوع و به‌منظور اطمینان از صحت یافته‌های تحقیق، تمامی مساجد تاریخی خراسان که در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌اند، مورد بررسی قرار گرفت. مجموعه نمونه‌ها شامل ۱۵۱ مسجد تاریخی است که قدمت آن‌ها از سده‌های نخستین هجری تا دوره پهلوی است. این مساجد در سه استان خراسان شمالی، خراسان رضوی و خراسان جنوبی پراکنده‌اند و از نظر معماری بیانگر تحولات سبک‌های مختلف معماری در خراسان هستند. از این رو بررسی این بناها می‌تواند شناخت بهتری از ویژگی‌های ساختاری و تحولات تاریخی آن‌ها در دوره‌های مختلف ارائه دهد. برای تحلیل سیر تحول و تطور فضاهای نیمه‌باز در این مساجد، از دیاگرام‌های مبتنی بر نقشه‌های پلان و برش، استفاده شده است. این دیاگرام‌ها، که توسط نگارندگان ترسیم شده‌اند، به شبیه‌سازی و مقایسه فضاهای نیمه‌باز در دوره‌های مختلف تاریخی کمک کرده‌اند.

۳- پیشینه تحقیق

فضاهای نیمه‌باز، که از طیف گسترده واژگان برای نام‌گذاری آن همچون ایوان، رواق، ستاوند و... بهره گرفته است، همواره نقشی کلیدی در معماری ایرانی داشته‌اند. این نوع از فضاهای محصور به‌عنوان عناصر انتقالی بین فضاهای باز و بسته، علاوه بر عملکرد اقلیمی، تأثیر قابل توجهی در سازماندهی فضایی، هویت‌بخشی به معماری و تقویت تعاملات اجتماعی دارند. پژوهش‌های متعدد، از زوایای مختلفی به بررسی این فضاها پرداخته‌اند؛ برخی به گونه‌بندی و سیر تحول تاریخی آن‌ها توجه داشته‌اند، برخی به تحلیل فرم و عملکرد، و برخی دیگر به بررسی مفاهیم ادراکی و پدیدارشناسانه آن‌ها. از این رو، به‌قصد آشنایی با تنوع و سابقه مطالعات انجام‌شده در این حوزه، مروری هدفمند بر شماری از پژوهش‌های مرتبط با فضای نیمه‌باز در معماری مساجد ارائه شده است.

در پژوهش‌های مرتبط با بررسی فضای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی ایران، این فضا اغلب به‌عنوان یکی از شاخص‌های سه‌گانه محصوریت فضایی (بسته-باز-نیمه‌باز) در گونه‌شناسی فضایی-کالبدی مساجد مورد مطالعه بوده است؛ مقاله گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران (خادمزاده و همکاران، ۱۳۹۶)، مقاله گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر (پاسیان خمیری و همکاران، ۱۳۹۶)، مقاله مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگویابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار (نژاد ابراهیمی و مرادزاده، ۱۳۹۷)، مقاله گونه‌شناسی معماری مساجد تبریز و باکو در دوره قاجار (فرمانی و معاریان، ۱۴۰۲)، مقاله گونه‌شناسی فضایی-کالبدی مساجد تاریخی استان فارس (ذاکری و همکاران، ۱۴۰۲) و مقاله گونه‌شناسی معماری مساجد تاریخی استان کرمان بر مبنای ساختار فضایی (ذاکری و سعید، ۱۴۰۳) از نمونه‌های متأخر این دست از پژوهش‌ها است.

شماری از این پژوهش‌ها در جریان مطالعات خود به بررسی فضای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی خراسان پرداخته‌اند؛ این تحقیقات عمدتاً بر نحوه سازماندهی فضاهای معماری با تمرکز بر نوع محصوریت فضایی و روابط این عناصر متمرکز بوده‌اند. پایان‌نامه‌ای با عنوان گونه‌شناسی مساجد خراسان رضوی در دوره تیموری، به بررسی تعامل مساجد استان خراسان رضوی با فضای باز، به‌عنوان محل تجمع مردم، پرداخته است. در این پژوهش مساجد به سه گونه تقسیم شده‌اند: مساجدی که میان‌سرای داخلی آن‌ها نقشی مشابه میدان شهری دارد، مساجدی که فاقد میان‌سرا هستند اما به فضای باز شهری متصل‌اند، و مساجدی که هیچ‌گونه ارتباط مستقیمی با فضای باز ندارند (دانشمند گل‌مکانی، ۱۳۹۴). مقاله‌ای با عنوان گونه‌شناسی مساجد سنتی خراسان (شمالی-رضوض-جنوبی) بر مبنای فضای باز و نیمه‌باز به گونه‌بندی مساجد استان‌های خراسان بر اساس فضای باز و نیمه‌باز می‌پردازد که در این راستا ایوان‌ها و صحن‌های مساجد مذکور بر مبنای تناسبات، هندسه، کارکرد و شکل مطالعه شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد این مساجد به دو دسته صحن‌دار و بی‌صحن تقسیم می‌شوند. مساجد صحن‌دار شامل سه نوع اصلی هستند: صحن با کشیدگی در راستای قبله، صحن با کشیدگی عمود بر قبله، و صحن مربع‌شکل. هر یک از این گونه‌ها دارای زیرگونه‌هایی است که بر اساس ترکیب اجزای کالبدی از ساده‌ترین تا پیچیده‌ترین الگوها معرفی و تحلیل شده‌اند (موسوی و حمزه‌نژاد، ۱۳۹۸). مقاله‌ای با عنوان بررسی تطبیقی ارتباط میان حکمت و چیدمان فضایی در معماری مساجد سنتی و معاصر با بهره‌گیری از نرم‌افزار نحو فضا (نمونه موردی: مساجد خراسان رضوی) به بررسی تأثیر ارزش‌های حکمت ایرانی-اسلامی بر چیدمان فضایی مساجد استان خراسان رضوی با روش نحو فضا، پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که مساجد سنتی، به دلیل وجود حیاط مرکزی، از نظر ارتباط بصری، عمق فضایی، همپیوندی و انسجام فضایی عملکرد بهتری نسبت به مساجد معاصر دارند. در مساجد سنتی، حیاط نقش اساسی در ایجاد پیوستگی فضایی، افزایش نورگیری، تعامل بهتر با فضاهای دیگر و ارتقای معنویت دارد، در حالی که در مساجد معاصر، حذف یا طراحی نامناسب حیاط، انسجام و بهره‌وری فضایی را کاهش داده است (شیرخانی و همکاران، ۱۴۰۱). پایان‌نامه‌ای با عنوان گونه‌شناسی معماری مساجد تاریخی خراسان بر مبنای ساختار فضایی به مطالعه انواع گونه‌های مساجد خراسان بزرگ در مرزهای داخلی، بر اساس محصوریت فضایی پرداخته و نحوه ترکیب فضاهای بسته، باز و نیمه‌باز را در این مساجد بررسی کرده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که معماری مساجد تاریخی خراسان از نظر سازماندهی فضایی به پنج گونه اصلی تقسیم می‌شود: فضای بسته، بسته و باز، نیمه‌باز، باز و نیمه‌باز، و ترکیب هر سه. هر گونه بر اساس بهره‌گیری از عناصر فضایی مانند گنبدخانه، شبستان، ایوان و حیاط، زیرگونه‌های خاصی دارد که با الگوهای متنوعی سازماندهی شده‌اند (پیگان، ۱۴۰۲). این مطالعات جنبه‌های متنوعی از مسائل پیرامون فضاهای محصور اعم از بسته، باز و نیمه‌باز را در معماری مساجد تاریخی خراسان مورد واکاوی قرار داده‌اند؛ از تحلیل الگوهای سازماندهی فضایی و ساختارهای معماری گرفته تا بررسی مفاهیم ادراکی و تأثیرات آن‌ها بر نحوه شکل‌گیری این فضاها. با این حال، خلأهای پژوهشی قابل توجهی همچنان در این حوزه به چشم می‌خورد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، مطالعه تطبیقی و تحلیلی تحول تاریخی ساختار این فضاها است. پژوهش حاضر، با تکیه بر این کاستی‌ها، ساختار فضاهای نیمه‌باز را در سیر تطور تاریخی معماری مساجد خراسان مورد بررسی قرار داده است.

۴- چارچوب نظری

۴-۱- مبانی و مفاهیم فضای نیمه‌باز در معماری ایران

کاربرد فضای نیمه‌باز در معماری ایران ریشه‌ای کهن دارد و به دوران پیش از اسلام بازمی‌گردد؛ این سنت معماری پس از اسلام نیز ادامه یافته و تا دوران معاصر تداوم داشته است. فضاهای نیمه‌باز در طول تاریخ در بناهای گوناگون، از جمله حکومتی، مذهبی و سایر کاربری‌ها، مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

بر اساس شواهد تاریخی، حضور این نوع فضا در ایران به محوطه باستانی حسلو (طبقه‌ی چهارم، سده ۹ تا ۱۱ ق.م.) بازمی‌گردد (رضائی‌نیا، ۱۳۹۶: ۱۲۵). در این مجموعه، بقایای ایوان ستون‌دار مشاهده می‌شود که با نقش واسط خود، اهمیت فضاهای نیمه‌باز را در تاریخ معماری ایران نشان می‌دهد. استفاده از این فضاها در هزاره‌های بعدی و در سده‌های منتهی به ظهور اسلام به اوج خود رسید. نمونه‌های برجسته آن را می‌توان در کاخ‌های پاسارگاد، تخت جمشید و شوش در دوره هخامنشی، کاخ آشور، هترا و کوه خواجه سیستان در دوره اشکانی و نیز کاخ تیسفون، آتشکده فیروزآباد و قلعه دختر در دوره ساسانی مشاهده کرد. پس از اسلام نیز این فضاها در معماری ایران همچنان جایگاه خود را حفظ کرده و در بناهایی همچون مساجد، مدارس، خانه‌ها و سایر اماکن به کار گرفته شده‌اند.

فضای نیمه‌باز به فضاهای مسقفی اطلاق می‌شود که از یک طرف یا بیشتر به فضای باز متصل هستند اما به‌طور کامل باز نمی‌باشند. این فضاها نه تنها عملکردهای رفتاری دارند، بلکه در کنترل نور، تهویه و دمای هوا نیز مؤثرند. فضای نیمه‌باز هم به عنوان فضایی برای درنگ عمل می‌کند و هم می‌تواند نقش مفصل را میان فضاهای باز و بسته ایفا کرده و آن‌ها را از یکدیگر متمایز سازد. این فضا بستری برای زندگی نیمه‌جمعی یا نیمه‌خصوصی محسوب می‌شود و در مقیاس‌های گوناگون قابل تحقق است (زرکش، ۱۳۹۰: ۹۲). فضای نیمه‌باز با میزان مشخصی از حصارهای مادی شکل می‌گیرد که مقدار آن‌ها به برداشت و تفسیر ما از مفهوم فضای نیمه‌باز بستگی دارد. این نوع فضا ویژگی‌ها و مختصات منحصر به فردی داشته و به عنوان بستری برای نوعی از سبک زندگی انسان و تأمین برخی از نیازهای او عمل می‌کند که از نظر ساختاری، ترکیبی از دو جزء یا دو نیروی متضاد و در عین حال برابر، یعنی بسته و باز، یا به عبارتی داخل و خارج، محسوب می‌شود و به عنوان فضایی در نوسان بین دو حوزه متضاد، یعنی باز و بسته، عمل می‌کند. در این میان، فرد خود را وابسته به هر دو حوزه احساس می‌کند (همان).

فضای نیمه‌باز در معماری ایران از نظر فرم، ابعاد و جایگاه تنوع زیادی دارد و نقش مهمی در سازماندهی فضاهای معماری ایفا می‌کند. این فضاها، که در گذر از محیط باز به محیط بسته شکل می‌گیرند، به‌عنوان عنصری واسط میان فضاهای خارجی و داخلی عمل کرده و به تعبیر حائری‌مازندرانی (۱۳۹۵: ۱۲۷) موجب شده‌اند که مرز میان فضاهای باز و بسته در معماری به تدریج کمرنگ شود، به‌گونه‌ای که این فضاها قابلیت تبدیل شدن به یکدیگر را پیدا کنند. نمونه‌هایی از این فضاها شامل ایوان، رواق، ستاوند و سردر ورودی و... هستند که هر کدام بسته به اقلیم، فرهنگ و نیازهای عملکردی بنا، ابعاد و جایگاهی متفاوت دارند. برای مثال، مطابق با آنچه در کتاب بررسی اقلیمی ابنیه سنتی آمده، در نواحی کوهستانی و مرتفع فلات ایران، ایوان‌ها و رواق‌ها به دلیل استفاده از تابش مستقیم و حرارت آفتاب در ابعاد کوچک طراحی می‌شدند، درحالی‌که در کرانه شمالی خلیج فارس و دریای عمان، رواق‌ها و ایوان‌های وسیع و مرتفع برای ایجاد سایه و کوران هوا به کار می‌روند (قبادیان، ۱۳۹۷: ۷۳ و ۱۰۳). علاوه بر کارکردهای اقلیمی، این فضاها در ایجاد تعاملات اجتماعی نیز نقش مهمی دارند. در معماری سنتی ایران، ایوان‌ها و رواق‌ها محلی برای گردهمایی‌های خانوادگی، گفتگوهای روزمره و انجام فعالیت‌های مختلف بودند. همچنین، این فضاها در بناهای مذهبی و عمومی، مانند مساجد و کاروانسراها، زمینه‌ای برای تحقق رفتارهایی چون مکث، استراحت و تعاملات اجتماعی فراهم می‌کردند. به‌طور کلی، فضاهای نیمه‌باز در معماری ایران نه تنها به بهبود شرایط محیطی و آسایش ساکنان کمک می‌کنند، بلکه در ارتقای کیفیت فضایی، زیبایی‌شناسی و هویت معماری بناها نیز نقش بسزایی دارند. اردلان (۱۳۸۲: ۲۳) در حس وحدت در خصوص اهمیت فضاهای نیمه‌باز چنین بیان می‌کند: مفهوم ایوان و رواق در سراسر تاریخ اسلام متضمن تلویحات ژرفی بوده است. ایوان نمایشگر امکانات تعیین و تحدید فضاست و همانا طریقت یا فضای انتقالی بین عوالم زمینی و زمانی است. از دیدگاه مابعدالطبیعی، ایوان خود مقام نفس می‌تواند به شمار آید که میان باغ یا حیاط در حد روح و اتاق در حد جسم سیر می‌کند. گونه‌ی رایج این فضاها در معماری سنتی به صورت ایوان است که معمولاً مسقف بوده و از یک سمت باز می‌باشد. نوع بدون سقف این فضاهای نیمه‌باز را در برخی مناطق بهارخواب و در برخی شهرها مهتابی می‌نامند. گونه دیگری از این فضاها، رواق است که با ستون‌های متعدد در جلو، دارای ارتفاعی برابر با سقف و عرضی کم می‌باشد. رواق از سه سمت بسته و از یک سمت باز است (محمودی، ۱۳۸۴: ۵۵).

با توجه به کارکردهای متنوع اقلیمی و اجتماعی، فضای نیمه‌باز همواره یکی از عناصر شاخص معماری مساجد در دوره‌های مختلف تاریخی به‌شمار می‌رود. این فضاها در ساختار مساجد عمدتاً در قالب رواق و ایوان تجلی یافته و همواره در پیوند با دست‌کم یکی از فضاهای باز نظیر حیاط، یا فضاهای بسته‌ای چون شبستان و گنبدخانه شکل گرفته است^۱. تزیینات در این فضا طیفی از الگوهای ساده تا پیچیده، چون ایجاد مقرنس‌ها با شیوة آجرکاری، گچ‌بری و کاشی‌کاری است (کیانی، ۱۳۹۷: ۱۹). بررسی نمونه‌های تاریخی بیانگر آن است که این فضا در گذر زمان و در بستر تحولات معماری، بسته به نیازهای عملکردی، شرایط اقلیمی و سبک‌های معماری هر دوره، دگرگونی‌ها و نمودهای متنوعی به خود گرفته است.

۲-۴- عناصر معماری در فضای نیمه‌باز مساجد تاریخی خراسان

در معماری مساجد تاریخی خراسان، ایوان‌ها، رواق‌ها و ستوندها از جمله اجزای کلیدی به‌شمار می‌روند که در طراحی فضاهای نیمه‌باز نقش اساسی ایفا می‌کنند. این عناصر افزون بر شکل‌دهی به نظم فضایی مسجد، به برقراری ارتباط میان بخش‌های مختلف آن نیز کمک می‌کنند.

رواق را می‌توان قدیمی‌ترین تجلی کالبدی فضای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی خراسان دانست که به‌ویژه در سده‌های نخستین هجری کاربرد گسترده‌ای داشته است. رواق، راهروی سرپوشیده ستون‌دار در جلوی ساختمان یا میان چند ساختمان بوده است (رفیعی سرشکی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳۶). این فضا را می‌توان نوعی فضای نیمه‌باز ستون‌دار دانست که از تکرار چهارطاقی‌های مشابه در یک راستا پدید می‌آید و در امتداد یک ضلع یا چند جبهه از حیاط مساجد قرار می‌گیرد (لباف خانیکی و تقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۴۰۸). رواق‌ها معمولاً به‌صورت راهروهای سرپوشیده پیرامون حیاط سازماندهی می‌شوند. این فضاها با داشتن ستون‌های متعدد و سقف‌های منحنی یا تخت، علاوه بر ایفای نقش سایه‌اندازی و تعدیل شرایط محیطی، به‌عنوان گذرگاه‌هایی ارتباطی میان بخش‌های مختلف مسجد عمل کرده و بستری برای مکث و حرکت فراهم می‌آورند. افراد می‌توانند در هوای آزاد اما در محیطی سایه‌دار مسیر خود را ادامه دهند یا به عبادت و تفکر بپردازند. رواق‌های مساجد تابران توس و کوشک فردوس نمونه‌های بارز این گونه فضاهای نیمه‌باز در معماری مساجد خراسان محسوب می‌شوند.

ایوان مهم‌ترین عنصر فضای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی خراسان به‌شمار می‌رود که از سده‌های نخستین هجری تا دوران معاصر در مساجد بسیاری به کار رفته است. ایوان فضای نیمه‌باز مسقفی است که از سه طرف محدود و از یک طرف باز است (لباف خانیکی و تقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۳۹۹). این فضا در دو گونه رایج طراحی و اجرا می‌شده است: ۱- ایوان با پوشش طاقی که در سه طرف دارای دیوار و در یک طرف باز و متصل به فضای باز بوده است. ۲- ایوان با پوشش مسطح و ستون‌دار که از ستون‌ها برای نگه‌داشتن سقف استفاده می‌شده است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۷: ۱۴۲). معمولاً شاخص‌ترین تزیینات بنا در ایوان انجام می‌شده و کتیبه‌های بانی یا معمار بنا اغلب در این فضا قرار می‌گرفته است (حسینی، ۱۳۹۳: ۲۴). از نظر کارکردی، ایوان‌ها در دو نوع اصلی ساخته می‌شده‌اند: ۱- ایوان‌های اصلی که به‌عنوان فضای مرکزی و اصلی مسجد مورد استفاده قرار می‌گرفتند. ۲- ایوان‌های رابط که نقش اتصال‌دهنده میان بخش‌های مختلف مسجد را ایفا می‌کردند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۷: ۱۴۴). ایوان‌ها معمولاً دارای ارتفاع بلندتر نسبت به جداره‌های پیرامونی بوده و با تناسب خاص خود، علاوه بر فضای عبادی (نماز جماعت و عبادت)، بستری برای تعاملات اجتماعی و فرهنگی فراهم می‌آورده‌اند. این فضاها نقش مؤثری در انسجام‌بخشی به ساختار کلی مسجد داشته و به‌عنوان فضای مفصل یا مقصدی مناسب برای نمازگزاران عمل می‌کردند. ایوان‌ها به لحاظ کالبدی و کارکردی، تطابق کاملی با اقلیم منطقه داشته و با ویژگی‌های اقلیمی خراسان هماهنگ بوده‌اند. ایوان‌های مساجد گوهرشاد مشهد، جامع گناباد و جامع قائن نمونه‌های برجسته‌ای از این گونه فضاهای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی خراسان هستند که با سقف‌های بلندتر از فضاهای مجاور و با چفدهای تیزه‌دار، چکادهای عالی و تزیینات شاخص شناخته می‌شوند.

علاوه بر ایوان و رواق، ستاوند نیز یکی از فضاهای نیمه‌باز در معماری مساجد خراسان محسوب می‌شود. ستاوند که با نام‌های ستون‌آوند یا ایوان ستون‌دار نیز شناخته می‌شود (رفیعی سرشکی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۶۳)، به فضایی نیمه‌باز و ستون‌دار گفته می‌شود که از یک طرف باز بوده و دارای چندین ستون برای پشتیبانی از سقف است (معماریان، ۱۳۹۸: ۳۶۸). این فضا معمولاً در مقابل یک فضای بسته مانند شبستان قرار می‌گیرد (لباف خانیکی و تقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۳۹۹). ستاوندها از نظر سازه‌ای و مصالح به

دو دسته کلی تقسیم می‌شوند: ۱- ستاوندهای چوبی: در برخی مناطق، به‌ویژه در مساجد روستایی، از تیروستون‌های چوبی برای احداث ستاوند استفاده می‌شد. این روش باعث کاهش وزن سازه و افزایش مقاومت در برابر زلزله می‌گردد. ۲- ستاوندهای آجری و خشتی: در مساجد بزرگ‌تر و در مناطق شهری، معمولاً از ستون‌های آجری یا خشتی استفاده می‌شد که پایداری بیشتری داشتند. ستاوند همانند ایوان به‌عنوان واسطه‌ای میان محیط درونی و بیرونی مسجد عمل می‌کند و محیطی مناسب برای کاربردهای عبادی و اجتماعی در مساجد فراهم می‌آورد. برخلاف ایوان، این فضاها فاقد تزئینات قابل توجه بوده و بیشتر جنبه عملکردی داشته‌اند. از نمونه‌های برجسته ستاوند در مساجد تاریخی خراسان می‌توان به مسجد حضرت خطیب سنگان و مسجد سموئی گناباد اشاره کرد. فضاهای نیمه‌باز، که بازتابی از سنت‌های کهن معماری در قلمرو تمدنی خراسان هستند، در کنار سایر عناصر فضایی، نقشی اساسی در شکل‌گیری هویت منحصر به فرد مساجد این منطقه ایفا کرده‌اند. این فضاها بیانگر تعامل میان بستر فرهنگی، شرایط اقلیمی و الگوهای عملکردی در معماری ایرانی بوده و بر هماهنگی معماری با محیط و نیازهای اجتماعی تأکید دارند.

جدول ۱. دیاگرام انواع فضای محصور در پژوهش حاضر با تأکید بر فضای نیمه‌باز. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

نوع فضای محصور	فضای باز	فضای بسته	فضای نیمه‌باز
نوع فضای عملکردی	حیاط	شستمان - گنبدخانه	ایوان
نشانه			
			
			

۳-۴- سلسله‌مراتب در فضای نیمه‌باز مساجد تاریخی خراسان

در این جستار، فضاهای نیمه‌باز مساجد تاریخی خراسان از نظر سلسله‌مراتب و عملکرد به دو گونه اصلی تقسیم شده‌اند: فضای نیمه‌باز مقصد و فضای نیمه‌باز مفصل. این دو گونه در ایوان و ستاوند نمونه‌های مورد مطالعه مشاهده می‌شوند و هر یک دارای ویژگی‌های متمایزی در سازماندهی فضایی مساجد هستند.

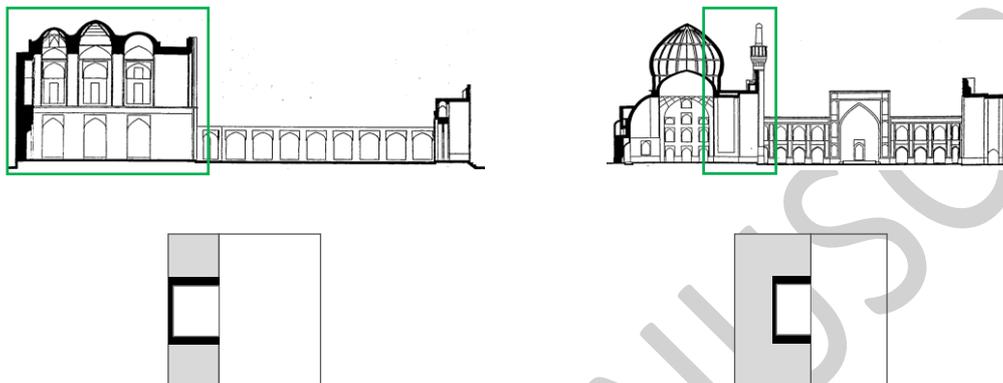
به منظور تبیین و تفکیک این دو نوع فضای نیمه‌باز، دو شاخص اساسی مورد نظر بوده است: نخست، داشتن یا نداشتن محراب مستقل و دوم که از اهمیت بیشتری برخوردار است، ارتباط یا عدم ارتباط با فضای بسته واقع در پشت فضای نیمه‌باز.

بر این اساس، فضای نیمه‌باز مقصد، فضایی است که در امتداد فضای باز قرار دارد اما پشت آن، فضای بسته‌ای وجود ندارد یا در صورت وجود، ارتباط مستقیمی با آن برقرار نمی‌کند. به عبارت دیگر، در این نوع فضا، اگر فضایی بسته در پشت آن قرار داشته باشد، دسترسی مستقیم و در امتداد محور قبله به آن ممکن نیست. این فضاها به‌طور مشخص دارای محراب هستند که نشان‌دهنده اهمیت آن‌ها در سازماندهی فضایی مسجد است. نقش اصلی این فضاها، ایجاد مکانی مستقل برای انجام عبادات و اعمال مذهبی است و تنها به عنوان گذرگاه به فضای دیگر محدود نمی‌شود. حضور محراب در این فضا، جایگاه آن را در ساختار مسجد تقویت می‌کند، زیرا محراب همواره نشانه‌ای از فضای عبادت و تمرکز بر قبله است. چنین فضایی به‌ویژه در مساجد تاریخی خراسان، در میان سایر عناصر فضایی مسجد از اهمیت بیشتری برخوردار است و اساساً به عنوان فضایی مستقل از سایر بخش‌های مسجد شناخته می‌شود.

در مقابل، فضای نیمه‌باز مفصل دارای ساختاری متفاوت است. در این گونه، فضای نیمه‌باز به عنوان حلقه ارتباطی میان فضای باز و فضای بسته عمل می‌کند و نقشی واسطه‌ای دارد. به عبارت دیگر، این فضاها نه تنها دارای ارتباطی مستقیم با فضای باز هستند، بلکه با فضای بسته پشتی خود نیز در ارتباط‌اند و بین این دو فضا نقش پیونددهنده را ایفا می‌کنند. ویژگی برجسته این نوع فضاها، عدم وجود محراب است، که نشان‌دهنده کارکرد متفاوت آن‌ها در مقایسه با فضای نیمه‌باز مقصد است. این فضاها دارای دسترسی مستقیم به فضای بسته پشتی خود در امتداد محور قبله هستند، به این معنا که افراد می‌توانند بدون مانع از طریق این فضا به فضای بسته پشت آن، مانند گنبدخانه یا شستمان، وارد شوند.

چنانکه ذکر شد، یکی از معیارهای اساسی در تعیین نوع فضاهای نیمه‌باز، دسترسی مستقیم و بی‌واسطه به فضای پشت ایوان است. اگر ایوان یا ستاوند مستقیماً به فضای بسته‌ای که در امتداد محور قبله قرار دارد (مانند شستمان یا گنبدخانه) ارتباط داشته

باشد، به عنوان یک فضای نیمه‌باز مفصل در نظر گرفته شده است. در غیر این صورت، اگر چنین ارتباطی وجود نداشته باشد و ایوان یا ستاوند صرفاً به عنوان فضایی مستقل با محراب باشد، در دسته فضاهای مقصد قرار گرفته است. این تفکیک نشان می‌دهد که ایوان‌ها و ستاوندها در مساجد تاریخی خراسان، بسته به جایگاه فضایی خود، می‌تواند عملکردی متفاوت داشته باشد. گاهی به عنوان مکانی مستقل و مقدس برای عبادت و گاهی به عنوان فضایی واسط برای ایجاد ارتباط میان بخش‌های مختلف مسجد عمل می‌کند. از این رو، درک این سلسله‌مراتب فضایی برای شناخت بهتر فضاهای نیمه‌باز در مساجد تاریخی خراسان و نقش عملکردی آن‌ها ضروری بوده است.

تصویر ۱. مفهوم ایوان مقصد (چپ) و مفهوم ایوان مفصل (راست). (نگارندگان، ۱۴۰۳)

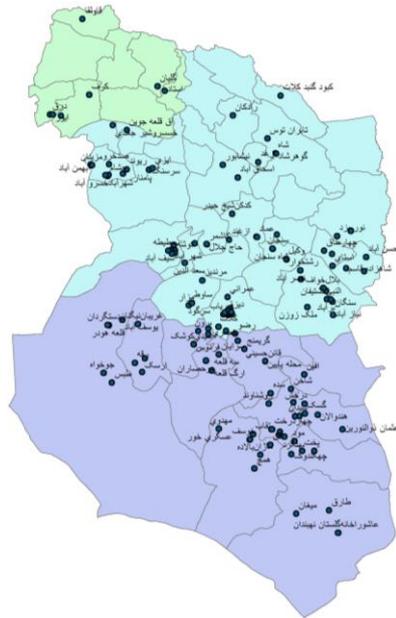
۵- محدوده جغرافیایی پژوهش و معرفی نمونه‌ها

۵-۱- محدوده جغرافیایی پژوهش

با توجه به تغییرات مرزی و محدودیت‌های جغرافیایی، این پژوهش بر محدوده خراسان در درون مرزهای سیاسی امروز ایران تمرکز دارد. بر این اساس، خراسان مورد بررسی در این تحقیق شامل سه استان خراسان شمالی، خراسان رضوی و خراسان جنوبی است که مطابق با آخرین تقسیمات کشوری ایران (وبگاه وزارت کشور جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۲) مشخص شده‌اند. این انتخاب به منظور تمرکز بر شرایط معاصر و ویژگی‌های جغرافیایی، فرهنگی و سیاسی این ناحیه در چارچوب مرزهای رسمی ایران انجام شده است. بنابراین، با وجود گستردگی تاریخی خراسان، پژوهش حاضر به بررسی این منطقه در محدوده سیاسی کنونی ایران پرداخته است.

۵-۲- معرفی نمونه‌های پژوهش

در استان‌های خراسان شمالی، خراسان رضوی و خراسان جنوبی، مجموعاً ۱۶۷ مسجد تاریخی در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این مساجد از نظر توزیع جغرافیایی شامل ۷ مسجد در خراسان شمالی، ۹۵ مسجد در خراسان رضوی و ۶۵ مسجد در خراسان جنوبی هستند. این پژوهش با هدف بررسی جامع مساجد تاریخی خراسان و اطمینان از صحت یافته‌ها، تمامی موارد ثبت‌شده در فهرست آثار ملی این استان‌ها را مورد مطالعه قرار داده است. با وجود این، برخی از این بناها در قالب نمازخانه‌هایی وابسته به مقابر شکل گرفته‌اند، که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در مجموعه‌های آرامگاهی شیخ احمد جامی، شیخ زین‌الدین ابوبکر تایب‌الدین و قطب‌الدین حیدر مشاهده کرد. با توجه به اینکه این

تصویر ۲. پراکندگی و موقعیت جغرافیایی مساجد تاریخی خراسان. (نگارندگان، ۱۴۰۲)

بناها تحت تأثیر الگوهای مقبره‌ای و الزامات آیینی توسعه یافته‌اند، از دامنه مطالعه حاضر خارج شدند. در مقابل، پژوهش حاضر به بررسی مساجدی پرداخته است که به‌طور مستقل و صرفاً با کاربری مسجد طراحی و ساخته شده‌اند.

علاوه بر این، سه بنای تاریخی در فهرست آثار ملی با عنوان مسجد قرار دارند که کاربری آن‌ها دارای ابهام است: ۱- مسجد شاه مشهد که در مجاورت مسجد گوهرشاد واقع شده است؛ برخی پژوهشگران آن را آرامگاه امیر غیاث‌الدین ملک‌شاه دانسته‌اند (مولوی، ۱۳۷۲: ۹۱؛ سیدی، ۱۳۷۷: ۱۳۰)، در حالی که منابع دیگر آن را مسجد جامع نوغان معرفی کرده‌اند (قصابیان، ۱۳۷۷: ۲۳۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۵۳۲؛ پوگانچنکوا، ۱۳۸۷: ۲۲۰). ۲- مسجد جامع رشتخوار که درباره ماهیت آن اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی پژوهشگران آن را مسجد تلقی کرده‌اند (O'Kane, 1987: 239-242؛ لباف خانیکی و صابری مقدم، ۱۳۸۵: ۵۲)، در حالی که گروهی دیگر آن را خانقاه می‌دانند (Diez, 1918: 83؛ Golombek, 1972: 33؛ گدار و همکاران، ۱۳۷۱: ۱۸۴؛ هیلن و گرابار، ۱۳۷۵: ۸۸). ۳- بنای ملک زوزن که همچنان مورد بحث است؛ بلر (۱۳۸۷) آن را به‌عنوان مدرسه‌ای حنفی توصیف کرده است (ص ۱۳۳)، در حالی که ویلبر (Wilber, 1955) آن را مسجدی تاریخی می‌داند که متعلق به کاخی بوده و بعد از آن ساخته شده است.

از این رو به‌منظور دستیابی به چارچوبی مشخص و منسجم برای تحلیل مساجد تاریخی خراسان، این پژوهش با حذف نمونه‌های ذکرشده به‌تعداد ۱۶ بنا، بر روی ۱۵۱ مسجد تاریخی متمرکز شده است. بررسی سیر تاریخی مساجد خراسان نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین نمونه باقی‌مانده مربوط به دوره غزنویان بوده و در شهرستان خواف قرار دارد. در عین حال، بیشترین تعداد مساجد تاریخی در این منطقه به دوره قاجار تعلق دارند، و پس از آن، مساجد دوره‌های صفوی و تیموری از لحاظ کمی در رتبه‌های بعدی جای می‌گیرند. در جدول ۲، فهرستی جامع از مساجد تاریخی استان‌های خراسان به تفکیک دوره‌های تاریخی احداث آن‌ها ارائه شده است. این اطلاعات مبتنی بر پرونده‌های ثبتی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی است و در تطابق با عنوان رسمی ثبت‌شده برای هر اثر تنظیم شده است.

جدول ۲. قدمت و اسامی مساجد تاریخی استان‌های خراسان. (نگارندگان، ۱۴۰۲)

دوره	نام بنا به تفکیک استان
غزنوی	- خراسان رضوی: مسجد رباط زیارت
سلجوقی	- خراسان رضوی: مسجد جامع رشتخوار، مسجد تابران توس، مسجد کتید سنگان، - خراسان جنوبی: مسجد کوشک فردوس
خوارزمشاهی	- خراسان شمالی: مسجد جامع جاجرم، مسجد جامع استاد - خراسان رضوی: مسجد نور بزد، مسجد ملک زوزن، مسجد جامع سنگان، مسجد جامع گناباد، - خراسان جنوبی: مسجد جامع فردوس، مسجد جامع رقه

ایلیخانی	- خراسان رضوی: مسجد آق قلمه جوین، مسجد خسروشیر جغتای، مسجد جامع کاکک، مسجد جامع سبزوار، مسجد جامع مرندیز - خراسان جنوبی: مسجد جامع دستگردان، مسجد جامع جوخواه
تیموری	- خراسان رضوی: مسجد جامع گوهرشاد، مسجد شاه شهید، مسجد جامع ازغد، مسجد جامع نیشابور، مسجد ازغند، مسجد جامع خواف، مسجد جامع نشتیفان، مسجد جامع بجنستان، مسجد جامع مزار - خراسان جنوبی: مسجد جامع آفین، مسجد جامع قائن، مسجد حسینی قائن، مسجد جامع هندوالان، مسجد ازبک بجد، مسجد جامع اسفهرود، مسجد جامع خوسف
صفوی	- خراسان شمالی: مسجد جامع درق - خراسان رضوی: مسجد حوض مجردار شهید، مسجد پانار سبزوار، مسجد پایین قلمه مزینان، مسجد جامع چشام، مسجد جامع بهمن آباد، مسجد جامع فیض آباد، مسجد جامع استای، مسجد حضرت خطیب سنگان، مسجد جامع برآباد - خراسان جنوبی: مسجد جامع گرمیج، مسجد جامع سده، مسجد محله پایین قائن، مسجد سیدی فردوس، مسجد جامع سرایان، مسجد جامع سه قلمه، مسجد میان ده بشرویه، مسجد جامع ارسک، مسجد جامع درخش، مسجد چهاردرخت بیرجند، مسجد آخوند صالح بجد، مسجد جامع روشناوند، مسجد جامع تقاب، مسجد جامع همج، مسجد عاشوراخانه نهبندان، مسجد جامع طارک، مسجد عطاالله خان بجد، مسجد جامع میغان، مسجد عسگری خور، مسجد جامع گل، مسجد جامع خضری
افشار	- خراسان رضوی: مسجد کیوگنبد کلات، مسجد جامع رادکان، مسجد جامع زیرک آباد - خراسان جنوبی: مسجد جامع مود
زند	- خراسان شمالی: مسجد جامع ایور - خراسان رضوی: مسجد نجف خان دولت آبادی زاوه - خراسان جنوبی: مسجد قدیمی دوحصاران، مسجد جامع پخت، مسجد قلمه هور
قاجار	- خراسان شمالی: مسجد جامع کلان - خراسان رضوی: مسجد جامع اسحاق آباد، مسجد جامع تربت حیدریه، مسجد عماد تربت حیدریه، مسجد شیخ یوسفعلی تربت حیدریه، مسجد حاج سیدحسن کدکنی کدکن، مسجد لطفعلی خان سبزوار، مسجد سرسنگ سبزوار، مسجد جامع ایزی، مسجد جامع مزینان، مسجد جامع شهرآباد داورزن، مسجد جامع صدخرو، مسجد جامع خسروآباد، مسجد جامع ریوند، مسجد امیرحمزه محسن آباد، مسجد وکیل رشتخوار، مسجد جامع سنجان، مسجد جامع کاشمر، مسجد جامع سعدالدین، مسجد جامع سیف آباد، مسجد جامع کوشه، مسجد جامع بردسکن، مسجد جامع حطیطه، مسجد جامع شهرآباد بردسکن، مسجد بلال خواف، مسجد النبی خواف، مسجد جامع نصرآباد، مسجد جامع نیازآباد، مسجد ساوط بجنستان، مسجد سرگرد بجنستان، مسجد بالا گناباد، مسجد خواجه گناباد، مسجد جامع قوزد، مسجد کمالی قوزد، مسجد جامع بیدخت، مسجد عبدالله نوباب، مسجد سمونی خیبری، مسجد میرزا عرب بیلند، مسجد علیا بیلند، مسجد جامع رضو، مسجد جامع نوده، مسجد جامع ریاب، مسجد جامع عمرانی، مسجد دیزق قنبرآباد، مسجد جامع کلات - خراسان جنوبی: مسجد ارگ قلمه سه قلمه، مسجد جامع فتح آباد، مسجد جامع مهوید، مسجد جامع نیگنان، مسجد جامع طیس، مسجد جامع یوسف آباد، مسجد عثمان ذوالنورین طیس مسینا، مسجد جامع سیدان، مسجد پایین شهر بیرجند، مسجد آیتی بیرجند، مسجد جامع شاخن، مسجد جامع بهلگرد، مسجد جامع سرچاه تازان، مسجد محله پایین خوسف، مسجد بالاده خوسف، مسجد مهدوی خور، مسجد جامع مازان، مسجد چهارده معصوم سریشه، مسجد گنجی سریشه، مسجد گلستان نهبندان، مسجد جامع چهکنوک، مسجد حاج عبدالله برون، مسجد جامع گسک
پهلوی	- خراسان شمالی: مسجد جامع قاولقا، مسجد جامع کرف - خراسان رضوی: مسجد علوی تربت جام، مسجد جامع چهارطاق، مسجد حاج جلال کاشمر، مسجد جامع خلیل آباد - خراسان جنوبی: مسجد جامع دوحصاران، مسجد غریبان نیگنان، مسجد جامع نگینان، مسجد قلمه نوغاب، مسجد باب الحواجب خوسف

۶- بررسی و تحلیل فضای نیمه باز مساجد خراسان در دوره های اسلامی

۶-۱ سده های نخست هجری تا دوره غزنوی

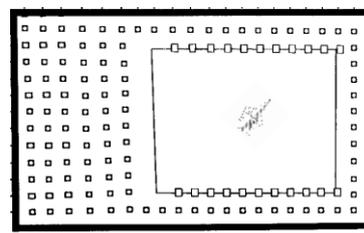
در نخستین سده های هجری، شواهد معماری بازمانده از مساجد تاریخی خراسان در دست نیست. با این حال، بررسی منابع مکتوب نظیر سفرنامه ها، متون تاریخی و جغرافیایی^۳ و نیز تحقیقات معاصر مبتنی بر این منابع نشان می دهد که این مساجد دارای ساختاری شبستانی بوده اند (لباف خانیکی و صابرمقدم، ۱۳۸۵: ۱۲). این شبستان ها که از الگوی اولیه مساجد در ایران فرهنگی تبعیت می کردند، مشتمل بر حیاط مرکزی و رواق های پیرامونی بوده اند (معماریان، ۱۳۹۹: ۲۱۰). از مهم ترین نمونه های ذکر شده در منابع، مساجدی موسوم به بومسلمی هستند که شبستان هایی باشکوه داشته اند (کیانی، ۱۳۹۸: ۸). در میان بقایای معماری شناسایی شده تا کنون، تنها اثر قابل انتساب به دوره غزنوی مسجد رباط زیارت است؛ بنایی که امروزه ویران شده و تنها بخش قبلی آن باقی مانده است. این سازه دارای عناصر معماری ساسانی بوده و در دوره غزنوی دستخوش تغییراتی شده و به مسجد تبدیل شده است (لباف خانیکی و صابرمقدم، ۱۳۸۵: ۱۸). از جمله این تغییرات افزودن کتیبه های کوفی آجری بر روی جرزهای سنگی است.

تصویر ۵. جزییات مسجد رباط زیارت. (نگارنگان، ۱۴۰۰)

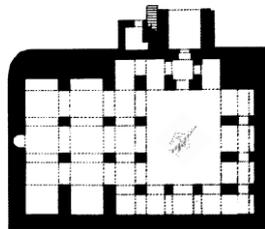
تصویر ۴. بقایای مسجد رباط زیارت. (نگارنگان، ۱۴۰۰)

تصویر ۳. الگوی اولیه مساجد در ایران؛ مسجد تابران توس. (طغرای و نامی، ۱۳۹۹)

۶-۲ از دوره سلجوقی تا خوارزمشاهی

در دوره سلجوقی، شواهدی از مساجد تاریخی باقی مانده که امکان بررسی معماری و فضاهای نیمه‌باز آن‌ها را فراهم می‌سازد. نمونه‌هایی همچون مساجد تابران توس، کوشک فردوس و گنبد سنگان نشان‌دهنده توسعه فضای نیمه‌باز در ساختار مساجد این دوره هستند. در این مساجد، فضای نیمه‌باز عمدتاً در قالب رواق‌های پیرامون حیاط یا به‌صورت ایوان متجلی شده است. بقایای مسجد تابران توس نشان می‌دهد این مسجد دارای الگویی شبستانی با حیاطی رواق‌دار است که در آن، رواق‌ها نقش فضای نیمه‌باز را ایفا می‌کنند. مسجد کوشک فردوس نیز دارای سازماندهی مشابهی است گرچه رواق این مسجد در دوره‌های بعد به بنا الحاق شده است. در مقابل، مسجد گنبد سنگان از این الگو فاصله گرفته، دارای ایوان مقصد است که میان حیاط و گنبدخانه واقع شده و به فضای پشتی دسترسی ندارد و از محراب مستقل برخوردار است. بررسی‌های صورت‌گرفته نشان می‌دهد ایوان موجود، جایگزین سازه فروریخته اولیه است (حسینی، ۱۳۹۴: ۷۸). ویژگی‌های مذکور در مسجد رشتخوار نیز تکرار شده، جایی که ایوان مستقیماً به محراب ختم می‌شود و فاقد فضای پشتی است. (در جداول این بخش، قبله در تمامی نقشه‌ها به سمت چپ است به‌جز مواردی که با علامت (*) مشخص شده‌اند که به سمت بالا است)

تصویر ۷. پلان مسجد کوشک فردوس. (لباف خانیکی و صابرمقدم، ۱۳۸۵)

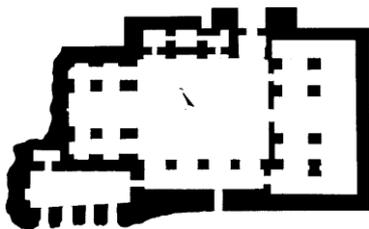

تصویر ۶. مسجد جامع رشتخوار. (نگارندگان، ۱۴۰۰)

جدول ۳. انواع فضای نیمه‌باز دوره سلجوقی و نمونه آن. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

عنصر نیمه‌باز	پلان	عکس	طرح شماتیک
رواق	مسجد تابران توس، طغرای و نامی، ۱۳۹۹	مسجد تابران توس، نگارندگان، ۱۴۰۰	
ایوان مقصد	مسجد گنبد سنگان، حسینی، ۱۳۹۴	مسجد گنبد سنگان، نگارندگان، ۱۴۰۰	

در عصر خوارزمشاهیان، فضای نیمه‌باز تمامی مساجد به‌جامانده، از فرم ایوانی تبعیت می‌کنند. نمونه‌های برجسته این مساجد عبارت‌اند از مسجد جامع گناباد، مسجد ملک زوزن و مسجد جامع فرومد^۴ که به دلیل برخورداری از دو ایوان رودرو، به‌عنوان مساجد «دوایوانی» شناخته می‌شوند. ایوان قبله در این بناها عمیق و از نوع ایوان مقصد است یعنی دارای محراب مستقل بوده، بدون آنکه از فضای پشتی برخوردار باشد. در مسجد جامع سنگان این نوع از ایوان با بروارهای مجاور در دوسو به‌شکل سه‌قسمتی ظاهر شده است. در مقابل برخی دیگر از مساجد این دوره، ساختاری متفاوت دارند به‌گونه‌ای که در آن‌ها، ایوان قبله بدون محراب مستقل بوده و مستقیماً به فضای بسته پشتی راه دارد که آن را در گونه ایوان مفصل قرار می‌دهد. نمونه این نوع از ایوان‌ها مسجد جامع جاجرم است که ایوان به گنبدخانه متصل است و با توجه به ابعاد و اندازه ایوان شبیه به سردری برای گنبدخانه به‌نظر می‌رسد.

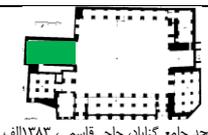
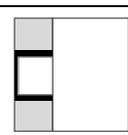
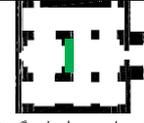
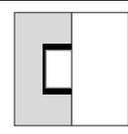

تصویر ۹. پلان مسجد جامع سنگان. (حسینی، ۱۳۹۴)

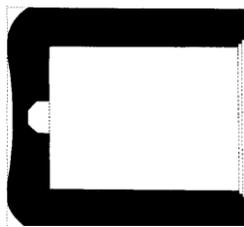
تصویر ۸. مسجد جامع سنگان. (نگارندگان، ۱۴۰۰)

جدول ۴. انواع فضای نیمه‌باز دوره خوارزمشاهی و نمونه آن. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

عنصر نیمه‌باز	پلان	عکس	طرح شماتیک
رواق	-	-	-
ایوان مقصد		 مسجد جامع گناباد، حاجی قاسمی، ۱۲۸۳ هجری قمری	
ایوان مفصل		 مسجد جامع جاجرم، میراث فرهنگی، ۱۳۸۶ هجری قمری	

۳-۶- از ایلخانی تا تیموری

مساجد به‌جامانده از دوره ایلخانی، همانند سنت خوارزمشاهی، مبتنی بر فضای نیمه‌باز ایوانی شکل گرفته‌اند. ایوان‌های مقصد که فضایی در پشت ندارند در مساجدی همچون مساجد دوايوانی جامع مرندیز و قدیمی دستگردان دیده می‌شوند. بررسی بقایای مساجد کاخک و خسروشیر در این دوره نشان می‌دهد که این بناها نیز دارای ایوان‌هایی محراب‌دار بوده‌اند، که این امر استمرار الگوی ایوان‌های مقصد را تأیید می‌کند. در مقابل، در برخی بناها نظیر مسجد آق‌قلعه و مسجد جامع سبزواری، ایوان‌های مفصل به گنبدخانه متصل هستند و نقش واسط دارند.

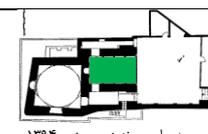
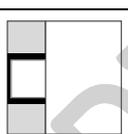
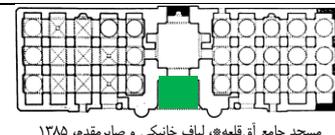

تصویر ۱۱. پلان ایوان مسجد کاخک. (میراث فرهنگی، ۱۳۸۱)

تصویر ۱۰. مسجد کاخک. (نگارندگان، ۱۴۰۱)

جدول ۵. انواع فضای نیمه‌باز دوره ایلخانی و نمونه آن. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

عنصر نیمه‌باز	پلان	عکس	طرح شماتیک
رواق	-	-	-
ایوان مقصد		 مسجد جامع مرندیز، حسینی، ۱۳۹۴ هجری قمری	
ایوان مفصل		 مسجد جامع آق‌قلعه، نگارندگان، ۱۴۹۹ هجری قمری	

براساس آثار بازممانده، دوره تیموری بیانگر تثبیت و گسترش فضای نیمه‌باز ایوانی در مساجد است. در عین حال، نمونه‌هایی از مساجد بدون فضای نیمه‌باز نیز در این دوره قابل مشاهده است؛ از جمله مسجد جامع خوسف با طرح شبستانی حیاطدار و مسجد جامع اسفهرود با طرح شبستانی فاقد حیاط. در میان مساجد دارای فضای نیمه‌باز، نمونه‌هایی همچون مسجد جامع بجزستان و مسجد جامع نیشابور با الگوی دوايوانی و مسجد جامع قائن و مسجد ازبک بجد با الگوی تک ایوانی به ایوان‌های مقصد و بدون فضای پشتی مجهز بوده‌اند. افزون بر این، در این دوره نمونه‌هایی از ایوان مفصل نیز مشاهده می‌شود، مانند مسجد جامع خوف، مسجد هندولان و مسجد جامع افین. ایوان مفصل در نمونه‌ای همچون مسجد گوهرشاد مشهد در الگوی چهارایوانی و متقارن ظاهر شده است. همچنین، مسجد جامع ازغد نیز با استفاده از ستاوند به‌عنوان فضای نیمه‌باز، از الگوی متفاوتی پیروی کرده است.

جدول ۶. انواع فضای نیمه‌باز دوره تیموری و نمونه آن. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

عنصر نیمه‌باز	پلان	عکس	طرح شماتیک
فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی بدون حیاط)	مسجد جامع اسفهرود، میراث فرهنگی، ۱۳۸۱	مسجد جامع اسفهرود، نگارندگان، ۱۴۰۱	
فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی حیاطدار)	مسجد جامع خوسف، لیاف خانکی و صابرمقدم، ۱۳۸۵	مسجد جامع خوسف، نگارنده، ۱۴۰۱	
رواق	-	-	-
ایوان مقصد	مسجد جامع قائن، حاجی قاسمی، ۱۳۸۳ الف	مسجد جامع قائن، نگارندگان، ۱۴۰۱	
ایوان مفصل	مسجد گوهرشاد، حاجی قاسمی، ۱۳۸۳ ب	مسجد گوهرشاد مشهد، نگارندگان، ۱۴۰۰	
ستاوند	مسجد جامع ازغده، حسینی، ۱۳۹۳	مسجد جامع ازغده، نگارندگان، ۱۴۰۰	

۶-۴- از صفوی تا زند

در دوره صفوی، حدود نیمی از مساجد باقی‌مانده، فاقد فضای نیمه‌باز بوده‌اند. از میان آن‌ها می‌توان به مسجد تقاب و مسجد عاشوراخانه نهبندان با طرح شبستانی حیاطدار و مسجد آخوند صالح بجد و مسجد همج با طرح شبستانی بدون حیاط اشاره کرد. در مساجد دارای فضای نیمه‌باز، این فضا به‌صورت تک‌ایوان یا ستاوند تعریف شده است. ایوان‌های این دوره غالباً از نوع مقصدند، همانند مسجد جامع چشام و مسجد درخش. ایوان‌های مفصل نیز در بناهایی همچون مسجد پایین قلعه مزینان مشاهده می‌شود. در این دوره همچنین، نمونه‌هایی از مساجد دارای ستاوند مقصد، همچون مسجد حضرت خطیب، دیده می‌شود.

جدول ۷. انواع فضای نیمه‌باز دوره صفوی و نمونه آن. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

عنصر نیمه‌باز	پلان	عکس	طرح شماتیک
فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی بدون حیاط)	مسجد آخوند صالح بجد، میراث فرهنگی، ۱۴۰۲	مسجد آخوند صالح بجد، نگارندگان، ۱۴۰۱	
فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی حیاطدار)	مسجد جامع تقاب، میراث فرهنگی، ۱۴۰۲	مسجد جامع تقاب، نگارندگان، ۱۴۰۱	
رواق	-	-	-
ایوان مقصد	مسجد جامع چشام، حسینی، ۱۳۹۴	مسجد جامع چشام، نگارندگان، ۱۳۹۹	
ایوان مفصل	-	-	

	مسجد پایین قلعه مزینان، حسینی، ۱۳۹۳	مسجد پایین قلعه مزینان، نگارندگان، ۱۳۹۹	
ستاوند مقصد	مسجد حضرت خطیب، میراث فرهنگی، ۱۳۸۴	مسجد حضرت خطیب، نگارندگان، ۱۴۰۰	

در دوره افشار و زند، فضای نیمه‌باز در مساجد شناخته شده از این دوره، عمدتاً به صورت ایوان مقصد و ستاوند مفصل مشاهده می‌شود. مسجد قلعه هودر نمونه‌ای از مساجد دارای ستاوندهای مفصل در این دوره است که رابط فضای بسته پشتی است، در حالی که مسجد قدیم دوحصاران و مسجد کبودگنبد کلات از ایوان‌های مقصد که دارای محراب مستقل‌اند، برخوردار است. افزون بر این، برخی مساجد این دوره همچنان از طرح شبستانی حیاطدار مانند مسجد جامع رادکان و طرح شبستانی بدون حیاط مانند مسجد جامع ایور تبعیت کرده‌اند.

جدول ۸. انواع فضای نیمه‌باز دوره افشار و زند و نمونه آن. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

عنصر نیمه‌باز	پلان	عکس	طرح شماتیک
فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی بدون حیاط)			
فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی حیاطدار)			
رواق	-	-	-
ایوان مقصد			
ایوان مفصل	-	-	-
ستاوند مقصد	-	-	-
ستاوند مفصل			

۶-۵- از قاجار تا پهلوی

در دوره قاجار، تنوع بهره‌گیری از فضای نیمه‌باز مساجد به اوج خود رسیده است به طوری که اغلب گونه‌های فضای نیمه‌باز که در ادوار گذشته پدیدار گشته بود، در این دوره مورد استفاده قرار گرفته است. برخی از این مساجد، نظیر مسجد سرچاه تازیان و مسجد کلات گناباد، دارای رواق‌هایی در یک سوی حیاط‌اند، در حالی که نمونه‌هایی همچون مسجد چهارده معصوم سربیشه و مسجد بهلگرد از ستاوند بهره برده‌اند. ایوان‌های مقصد در بناهایی مانند مسجد مهدوی خور و مسجد وکیل رشت‌خوار، و ایوان‌های مفصل در مساجدی مانند مسجد جامع سیف‌آباد و مسجد جامع کاشمر دیده می‌شود. با این حال، بیش از نیمی از مساجد این دوره دارای طرح شبستانی و فاقد فضای نیمه‌باز بوده‌اند که نمونه‌های آن شامل مساجد جامع صدخرو و عماد تربت حیدریه از گونه حیاطدار و مساجد جامع ایزی و نیازآباد از گونه بدون حیاط‌اند.

جدول ۹. انواع فضای نیمه‌باز دوره قاجار و نمونه آن. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

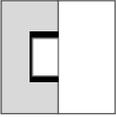
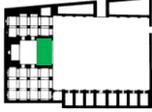
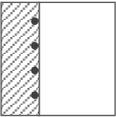
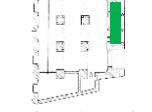
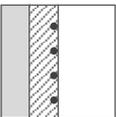
عنصر نیمه‌باز	پلان	عکس	طرح شماتیک
---------------	------	-----	------------

			فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی بدون حیاط)
	مسجد نیازآباد، نگارندگان، ۱۴۰۰	مسجد نیازآباد، میراث فرهنگی، ۱۳۸۷	
			فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی حیاط‌دار)
	مسجد عماد تربت حیدریه، نگارندگان، ۱۴۰۰	مسجد عماد تربت حیدریه، میراث فرهنگی، ۱۳۸۳	
			رواق
	مسجد سرچاه تازیان، نگارندگان، ۱۴۰۱	مسجد سرچاه تازیان، میراث فرهنگی، ۱۴۰۲	
			ایوان مقصد
	مسجد وکیل رشتخوار، نگارندگان، ۱۴۰۰	مسجد وکیل رشتخوار، میراث فرهنگی، ۱۳۹۰	
			ایوان مفصل
	مسجد جامع کاشمر، نگارندگان، ۱۴۰۰	مسجد جامع کاشمر، لیاف خانکی و صابر مقدم، ۱۳۸۵	
			ستاوند مقصد
			ستاوند مفصل
	مسجد چهارده‌مقصوم سریشه، نگارندگان، ۱۴۰۱	مسجد چهارده‌مقصوم سریشه، میراث فرهنگی، ۱۴۰۲	

در دوره پهلوی، فضای نیمه‌باز مساجدی که به شیوه سنتی طراحی و اجرا شده‌اند عمدتاً در قالب ایوان و ستاوند به کار رفته‌اند. برخی ایوان‌ها، مانند ایوان مسجد جامع خلیل آباد و مسجد علوی تربت جام، نقش مفصل دارند، در حالی که ایوان مسجد حاج جلال کاشمر از نوع ایوان مقصد است. از مساجد دارای ستاوند می‌توان به مسجد نگینان با ستاوند مقصد و مسجد قاولقا با ستاوند مفصل و از مساجد دارای رواق به مسجد دوحصاران اشاره کرد. این دوره همچنین شاهد احداث مساجد شبستانی حیاط‌دار مانند مسجد جامع چهارطاق و بدون حیاط مانند مسجد باب‌الحوائج خوسف بوده است.

جدول ۱۰. انواع فضای نیمه‌باز دوره پهلوی و نمونه آن. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

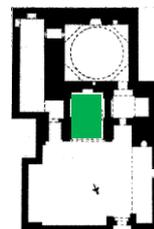
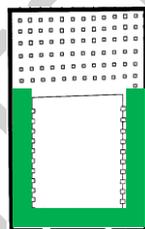
عناصر نیمه‌باز	پلان	عکس	طرح شماتیک
فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی بدون حیاط)			
	مسجد باب‌الحوائج خوسف، میراث فرهنگی، ۱۴۰۲	مسجد باب‌الحوائج خوسف، نگارندگان، ۱۴۰۱	
فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی حیاط‌دار)			
	مسجد جامع چهارطاق، میراث فرهنگی، ۱۳۸۵	مسجد جامع چهارطاق، نگارندگان، ۱۴۰۰	
رواق			
	مسجد دوحصاران، نگارندگان، ۱۴۰۱	مسجد دوحصاران، نگارندگان، ۱۴۰۱	
ایوان مقصد			
	مسجد حاجی جلال کاشمر، میراث فرهنگی، ۱۳۸۳	مسجد حاجی جلال کاشمر، نگارندگان، ۱۴۰۰	

			ایوان مفصل
			ستاوند مقصد
			ستاوند مفصل

۷- نتایج و بحث

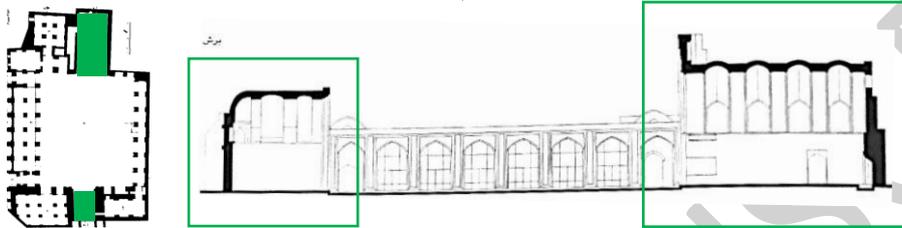
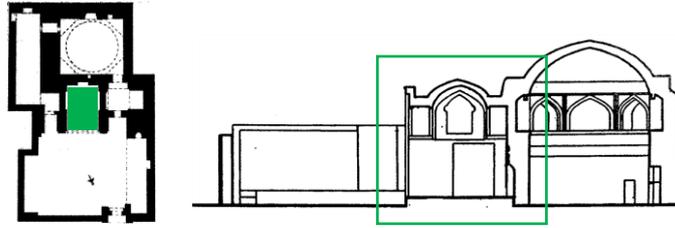
یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد فضای نیمه‌باز در مساجد تاریخی خراسان که تاکنون شناسایی شده‌اند، در طول زمان و تحت تأثیر عوامل گوناگونی همچون جابه‌جایی قدرت سیاسی، کارکردهای اجتماعی-فرهنگی و... دچار تحولاتی بنیادی شده است. در ادامه روند این تغییرات از منظر ساختاری و عملکردی در معماری این مساجد بررسی شده است.

در نخستین سده‌های هجری، معماری مساجد خراسان همچون مسجد تابران توس، مشابه سایر مناطق ایران، مبتنی بر الگوی شبستانی با حیاط مرکزی و رواق‌های پیرامونی بوده است. در این چارچوب، فضای نیمه‌باز از طریق عنصر رواق تجلی یافته است. بر اساس شواهد معماری نظیر مسجد تابران توس، این عنصر تا دوره سلجوقی رواج داشته، اما در پی تحولات ساختاری و تغییرات کالبدی در دوره بعدی، جای خود را به ایوان داده است. در این دوره، نوآوری‌هایی در فضاهای نیمه‌باز صورت گرفت که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به استقرار ایوان در جبهه قبله اشاره کرد. این تحول در مسجد سلجوقی گنبد سنگان مشهود است، جایی که ایوان به‌عنوان عنصری مستقل، میان گنبدخانه و صحن قرار گرفته و کارکردی متمایز از رواق یافته است. گرچه این ایوان به گنبدخانه راه ندارد و تنها به محراب منتهی می‌شود، اما می‌توان آن را گامی در جهت تحولات معماری مساجد در دوره سلجوقی تلقی کرد. (در این بخش جهت قبله در تمامی نقشه‌ها به سمت بالا است)

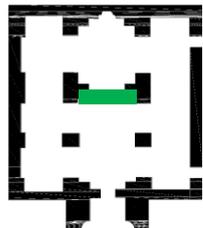

تصویر ۱۲. ظهور ایوان در دوره سلجوقی در مسجد گنبد سنگان (راست) در مقایسه با رواق‌های رایج پیش از سلجوقی در مسجد تابران توس (چپ). (نگارندگان، ۱۴۰۳)

با ورود به دوره خوارزمشاهی و استقرار مرکز قدرت در خراسان بزرگ ساختار فضایی مساجد دچار تحولاتی اساسی می‌شود؛ رواق‌های پیرامونی از میان رفته و ایوان به‌عنوان اصلی‌ترین فضای نیمه‌باز در معماری مساجد جایگزین آن شده است. در این دوره، تغییرات قابل‌ملاحظه‌ای در فرم ایوان، در مقایسه با نمونه نخستین یعنی گنبد سنگان، مشاهده می‌شود: نخست، افزایش عمق و ارتفاع ایوان‌های قبله (همچون مسجد جامع فردوس)؛ دوم، ایجاد تقابل فضایی از طریق استقرار ایوانی مقابل ایوان قبله (مانند مسجد جامع گناباد و مسجد فرومد) که به مساجد دوايوانی مشهور شدند؛ سوم، ظهور ایوان قبله سه‌قسمتی که شامل دو فضای جانبی (ایوانچه) در طرفین ایوان اصلی هستند (نظیر مسجد جامع سنگان)؛ و چهارم، شکل‌گیری ایوان‌هایی به‌عنوان مفصل که پیونددهنده حیاط و فضای پشتی نظیر گنبدخانه است و در آغاز پیدایش، ظاهری همچون سردر برای گنبدخانه دارد (مانند مسجد جامع جاجرم).

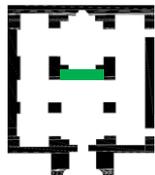

تصویر ۱۳. تغییر ابعاد و اندازه ایوان قبله و تقابل فضایی در دوره خوارزمشاهی. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

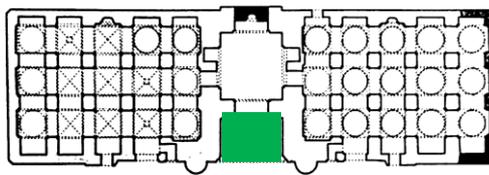

تصویر ۱۴. ظهور ایوان مفصل در دوره خوارزمشاهی. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

در دوره ایلخانی، الگوهای فضایی نیمه‌باز توسعه یافته در دوره خوارزمشاهی در مساجدی همچون جامع مرندیز، جامع دستگردان و آق قلعه ادامه یافتند؛ ایوان‌های عمیق دارای محراب مستقل که به‌عنوان ایوان مقصد تعریف شدند (مسجد جامع دستگردان - دوايوانی) همچنان مشاهده می‌شود. همچنین، ایوان مفصل (مسجد جامع جاجرم) که در دوره پیشین ظهور کرده بود، در معماری مساجد این دوره نیز استمرار یافته است (مسجد جامع سبزوار) و به‌عنوان عنصر شاخص فضایی در معماری مساجد تثبیت می‌شود. در همین حال، نوآوری‌هایی در پیوند میان فضاهای باز و بسته رخ داده که بارزترین آن را می‌توان در مسجد آق قلعه مشاهده کرد، جایی که ایوانی عمیق‌تر و رفیع‌تر، نسبت به دوره پیشین، به گنبدخانه متصل شده است. این تحول در تناسبات ایوان را می‌توان تکامل یافته الگوی ایوان مفصل در مسجد جامع جاجرم و مسجد جامع سبزوار دانست که به عمق و ارتفاع آن افزوده شده است. با توجه به شکوه و ابعاد چشمگیر بناها، به‌ویژه ایوان‌ها، در معماری ایران در دوره ایلخانی (معماریان، ۱۳۹۸: ۲۲۶)، گسترش اندازه و ابعاد در ایوان مساجد خراسان نیز مشهود است، به‌گونه‌ای که این فضاها با دهانه‌های وسیع‌تر، ارتفاع بیشتر و مقیاسی بزرگ‌تر نسبت به دوره‌های پیشین ساخته شده‌اند و جلوه‌ای باشکوه‌تر و پرابهت‌تر به بنا بخشیده‌اند. این افزایش تناسبات در دوره‌های بعد همچنان پی گرفته می‌شود (مسجد جامع خواف).

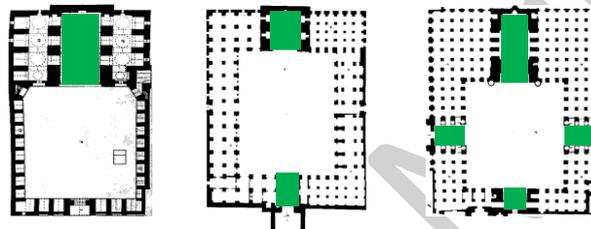

دهانه

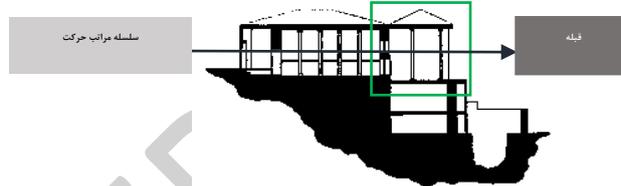
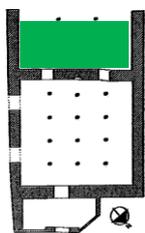

تصویر ۱۵. دگرگونی تناسبات ایوان مفصل از خوارزمشاهی (مسجد جامع جاجرم)، ایلخانی (مسجد آق قلعه) و تیموری (مسجد خواف). (نگارندگان، ۱۴۰۳)

در دوره تیموری، ضمن استمرار فرم‌های نیمه‌باز پیشین، نوآوری‌هایی در نحوه بهره‌گیری از این فضاها مشاهده می‌شود؛ ایوان‌های مقصد (مسجد جامع نیشابور) همچنان تداوم دارند و ایوان‌های مفصل (مسجد جامع خواف) استمرار یافته‌اند. اما الگوهای نوینی نیز بروز نموده است. مساجد دارای ایوان مقصد که در دوره‌های پیش با ایوانی در مقابل (دوایوانی) رایج بودند، در این دوره به شکل تک ایوان (مسجد جامع قائن) نیز دیده می‌شود. همچنین الگوی چهارایوانی (مسجد گوهرشاد مشهد) پدیدار می‌گردد. افزون بر این، ایوان مفصل به جای اتصال مستقیم به گنبدخانه، از طریق شبستان به این فضا ارتباط پیدا می‌کند که تغییری معنادار در سازمان فضایی مساجد این دوره محسوب می‌شود (مسجد جامع هندولان). از دیگر تحولات مهم این دوره، ظهور ستاوند در معماری مساجد خراسان است که برای نخستین بار در مسجد جامع ازغد به کار رفته است. این عنصر برخلاف نقش سنتی خود به عنوان واسطه‌ای میان فضاهای باز و بسته، در این مسجد به دلیل موقعیت کوهستانی منطقه، دارای عملکرد نظرگاهی بوده و در امتداد محور قبله، پشت شبستان قرار گرفته است. در این زمان تالارهای ستون دار چوبی در پایتخت تیمور، سمرقند و دیگر شهرهای منطقه ماوراءالنهر، رواج داشته‌اند و سازه چوبی مسجد جامع ازغد با قدیمی‌ترین سازه مسجد از این نوع در سده‌های نخست هجری، یعنی مسجد جامع خیوه (بالالی اسکویی و آشتیانی، ۱۳۹۹: ۲۱۴) در خراسان بزرگ قابل مقایسه است.

تصویر ۱۶. تنوع کمی الگوی ایوان در دوره تیموری. (نگارندگان، ۱۴۰۰)

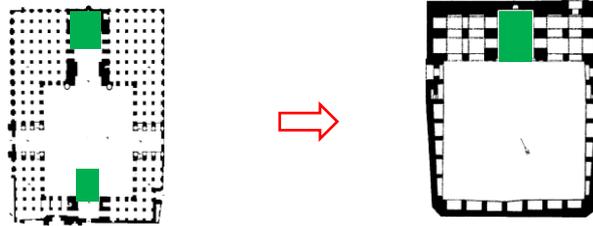
تصویر ۱۷. ستاوند نظرگاهی. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

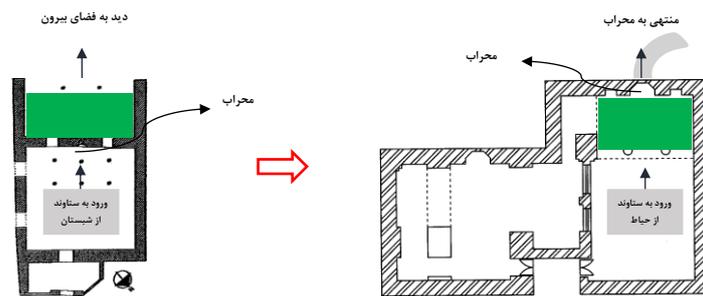
تصویر ۱۸. پا ستون، ستون، سرستون و تیرریزی در مسجد جامع ازغد (راست). (نگارندگان، ۱۴۰۰) و مسجد جامع خیوه (چپ). (بالالی اسکویی و آشتیانی، ۱۳۹۹)

در دوره صفوی، تحولات قابل توجهی در الگوی فضاهای نیمه‌باز رخ داد. مساجد دوایوانی که در دوره‌های پیشین رایج بودند، جای خود را به طرح‌های ساده‌تری با یک ایوان مقصد (مسجد جامع چشم) یا مفصل (مسجد پایین قلعه مزینان) در جبهه قبله دادند. در این دوره ستاوند که پیش‌تر، در نمونه نخستین، نقش نظرگاهی داشت، به عنوان فضایی عبادی در امتداد فضای باز مسجد مورد استفاده قرار می‌گیرد. این نوع از فضای نیمه‌باز همچنان به عنوان مقصد طراحی شده‌اند چنان‌که از محراب مستقل برخوردارند و فضایی در پشت خود ندارد (مسجد حضرت خطیب سنگان). در همین حال، روند حذف فضای نیمه‌باز که در دوره تیموری آغاز

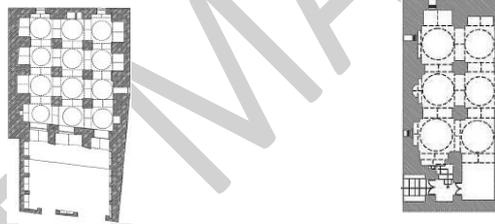
شده بود، در این دوره شدت می‌گیرد و مساجدی که فاقد فضای نیمه‌باز بودند، رواج بیشتری یافتند و تقریباً نیمی از مساجد باقی‌مانده از دوره صفوی بدون فضای نیمه‌باز ساخته شده‌اند.

تصویر ۱۹. مقایسه الگوی ایوان در دوره صفوی (راست) و دوره‌های پیش از آن (چپ). (نگارندگان، ۱۴۰۳)

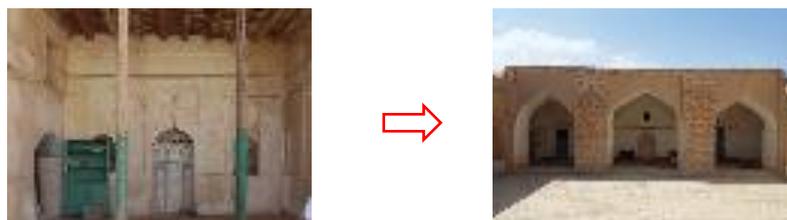

تصویر ۲۰. عملکرد ستاوند مقصد از دوره تیموری به دوره صفوی. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

تصویر ۲۱. الگوی بدون فضای نیمه‌باز. شبستانی بدون حیاط (راست) و شبستانی با حیاط (چپ). (نگارندگان، ۱۴۰۳)

در دوره افشاریه، به دلیل تمرکز نادرشاه بر لشکرکشی‌ها، ساخت‌وساز چندانی در خراسان انجام نشد. در دوره زندیه نیز، که خراسان همچنان در سیطره بازماندگان نادرشاه بود، به سبب شرایط سیاسی، فعالیت‌های عمرانی در این منطقه محدود باقی ماند. با این حال، بررسی آثار باقی‌مانده از این دوران نشان می‌دهد بناهای این دوران از ساختارهای گذشته پیروی می‌کند. روند حذف فضاهای نیمه‌باز همچنان ادامه دارد (مسجد نجف‌خان دولت‌آبادی و مسجد ایور). برخی بناها همچنان دارای تک‌ایوان‌های مقصد و بدون فضای پشتی‌اند (مسجد قدیم دوحصاران). با وجود این مسجد کبودگنبد کلات، بالگوی چهارایوانی طراحی شده است که نشان از تمرکز قدرت در خراسان دارد. در این دوره، ستاوند نیز همچنان به کار رفته است، اما با تغییراتی در مصالح و روش ساخت؛ چنان‌که به‌جای ستون‌های چوبی و آسمانه تخت، از خشت و آجر با پوشش طاقی استفاده شده است که در دوره‌های بعدی نیز تداوم می‌یابد.

تصویر ۲۲. دگرگونی مصالح و شیوه ساخت از سازه چوبی در دوره صفوی (چپ) به سازه بنایی در دوره‌های بعد (راست). (نگارندگان، ۱۴۰۳)

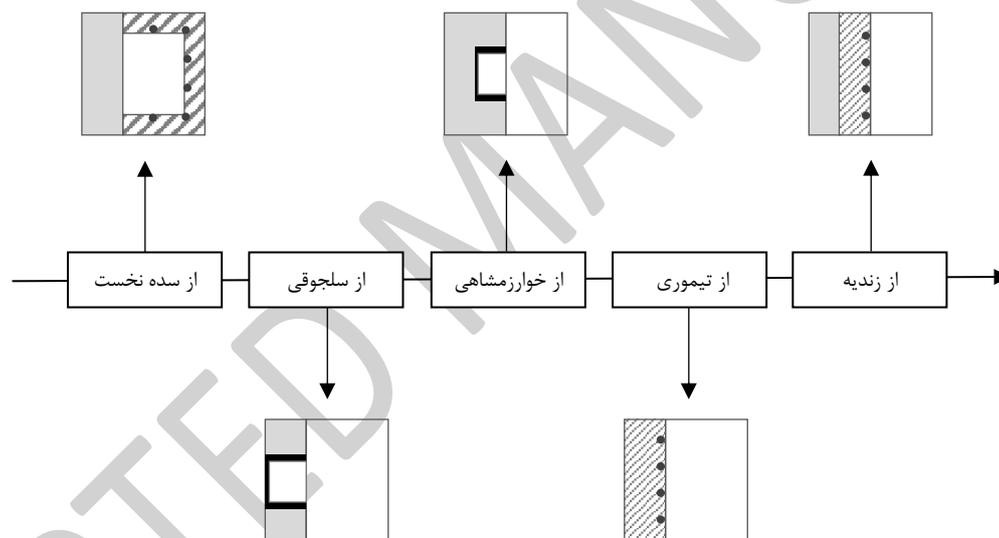
با ورود به دوره قاجار، ساخت مساجد شبستانی بدون فضای نیمه‌باز به اوج می‌رسد، به‌گونه‌ای که بیش از نیمی از مساجد این دوره از این الگو پیروی کرده‌اند. هرچند اغلب عناصر نیمه‌باز گذشته همچنان تداوم می‌یابند، اما نوآوری قابل‌توجهی در نحوه بیان فرمی این فضاها مشاهده نمی‌شود. دوره قاجار را می‌توان آخرین دوره‌ای دانست که مساجد خراسان به‌طور کامل با الگوی سنتی ساخته شده‌اند.

در دوره پهلوی، با گسترش مصالح و شیوه‌های ساخت مدرن، ساختار فضایی مساجد دگرگون می‌شود. با وجود این، در برخی نقاط خراسان، سنت‌های معماری گذشته حفظ شده و فضاهای نیمه‌باز همچنان در مساجد معدودی در قالب رواق، ایوان و ستاوند به کار گرفته می‌شوند.

جدول ۱۱. الگوهای فضای نیمه‌باز در مساجد تاریخی خراسان در هر دوره تاریخی. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

دوره تاریخی	الگوی شماتیک فضای نیمه‌باز (جهت قبله در تمامی شکل‌ها به سمت چپ است)				
	ستاوند مقصد ستاوند مفصل	فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی حیاط‌دار)	فاقد فضای نیمه‌باز (شبستانی بدون حیاط)	ایوان مفصل	ایوان مقصد
سده‌های نخست هجری					
سلجوقی					
خوارزمشاهی					
ایلخانی					
تیموری					
صفوی					
افشار و زند					
قاجار					
پهلوی					

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد ساختار فضای نیمه‌باز در مساجد تاریخی خراسان از تنوع فرمی و عملکردی برخوردار بوده و در گذر زمان تحت تأثیر عوامل گوناگون، دستخوش دگرگونی‌های ماهوی و ساختاری شده است. بررسی الگوهای تحول این فضاها، در میان نمونه‌های مورد مطالعه که تا کنون بازشناخته شده‌اند، بیانگر آن است که این تغییرات یا در قالب تکامل فرم‌های پیشین رخ داده‌اند یا منجر به ظهور گونه‌های نوینی از فضاها، نیمه‌باز در معماری مساجد این منطقه شده‌اند. مقایسه تاریخی فضاها، نیمه‌باز در مساجد خراسان نشان می‌دهد که سیر تحول این گونه فضاها از نخستین سده‌های هجری تا دوره پهلوی، منجر به تغییرات کالبدی و کارکردی در این مساجد شده است. در این روند، فضاها، نیمه‌باز که در ابتدا عمدتاً به صورت رواق‌های پیرامونی شکل می‌گرفتند، از دوره خوارزمشاهی با جایگزینی ایوان‌های مقصد عمیق و مرتفع دچار دگرگونی شدند. این تغییرات در دوره تیموری و صفوی توسعه یافت و با ظهور ستاوند در دوره تیموری، جریان جدیدی در سازماندهی فضایی شکل گرفت که تا دوره پهلوی ادامه داشت. باین‌حال، از دوره صفوی به بعد، روند حذف فضاها، نیمه‌باز شدت یافت و در دوره قاجار، مساجد شبستانی، به‌ویژه با الگوی حیاطدار، به عنوان الگوی غالب در معماری مساجد خراسان تثبیت شدند. با آنکه علت‌یابی و بررسی عوامل مؤثر بر تحول فضاها، نیمه‌باز در مساجد تاریخی خراسان در زمره پرسش اصلی این پژوهش نبوده است، اما با توجه به ویژگی‌های تاریخی و جغرافیایی نمونه‌های مورد مطالعه، به نظر می‌رسد عواملی همچون میزان قدرت سیاسی، فاصله از مراکز حکومتی، شهری یا روستایی بودن، و قرارگیری در نواحی دشتی یا کوهستانی، در شکل‌گیری و تحول این گونه فضاها نقش داشته‌اند؛ فرضیه‌ای که شایسته‌ی بررسی دقیق‌تر در مطالعات آتی است.

تصویر ۲۳. سیر تحول فضای نیمه‌باز در معماری مساجد تاریخی خراسان؛ از چپ به راست: رواق، ایوان مقصد، ایوان مفصل، ستاوند مقصد و ستاوند مفصل. (نگارندگان، ۱۴۰۳)

پی‌نوشت

- ۱- به‌عنوان مثال مسجد ازبک بجد در خراسان جنوبی تنها با عناصر ایوان و حیاط (باز) سامان یافته یا مسجد ازغد در خراسان رضوی فقط از عناصر ستاوند و شبستان (بسته) به‌رمند است.
- ۲- با وجود این در مطالعه سیر تحول مساجد، تاریخ دقیق و الحاقات بناها در منابع متعدد مورد بررسی قرار گرفته است.
- ۳- از جمله تاریخ بیهق به قلم ابوالحسن علی بن زید بیهقی نامدار به ابن فندق، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم به قلم ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی، نیشابور شهر فیروزه به قلم فریدون گرایلی و....
- ۴- این مسجد از مساجد منطقه خراسان شناخته می‌شود که اکنون براساس آخرین تقسیمات کشوری در استان سمنان قرار دارد.

سپاسگزاری

نگارندگان سپاسگزاری خود را از داوران ناشناس نشریه که با نظرات سازنده خود بر غنای مقاله افزودند، ابراز می‌دارند.

درصد مشارکت نویسندگان

فرایند جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل یافته‌ها و نگارش مقاله توسط نویسنده اول انجام شده است و نظارت علمی، راهنمایی و هدایت پژوهش توسط نویسنده دوم صورت گرفته است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تعارض منافع را اعلام می‌دارند.

منابع

- آخرین نقشه سیاسی کشور، (۱۴۰۲). در وبگاه وزارت کشور جمهوری اسلامی ایران. بازیابی شده از <https://moi.ir/Files/MOI/Files/65/65314eb5-c787-4cb5-8e21-11f7a1a3a60a.jpg>
- اردلان، نادر؛ و بختیار، لادن، (۱۳۸۲). حس وحدت. تهران: نشر خاک.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن، (۱۳۶۲). *مطلع‌الشمس*. تهران: فرهنگسرا.
- افشار سیستانی، ایرج، (۱۳۹۰). «خراسان بزرگ و نقش آن در گسترش و شکوفایی راه ابریشم». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، (۲): ۱-۱۴. https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137840.html
- بزگره‌ری، زهرا؛ و خدادادی، آناهیتا، (۱۳۹۲). *سیر تحول معماری ایران از آغاز دوران اسلامی تا پیش از حمله مغول*. تهران: سروش دانش.
- بلالی اسکویی، آریتا؛ و آشتیانی، حمیدرضا، (۱۳۹۹). «بررسی سیر تحول و خاستگاه تالارهای ستون‌دار در معماری مساجد چوبی آذربایجان». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۰(۲۴): ۲۰۷-۲۲۵. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.18194.1886>
- بلر، شیلا، (۱۳۸۷). «مدرسه زوزن: معماری اسلامی در شرق ایران در سحرگاه تهاجم مغول» (م. جلالی، مترجم). *تاریخ‌پژوهی*، (۳۶-۳۷): ۱۲۹-۱۵۱. <https://www.magiran.com/volume/46198>
- بی‌باک، شهرام، (۱۳۹۸). «جغرافیای تاریخی خراسان در ادوار تاریخ». *نشریه شبک*، (۵۱): ۷۶-۸۴. <https://sid.ir/paper/522578/fa>
- پاسیان خمی، رضا؛ رجبعلی، حسن؛ و رونده، محمدرضا، (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر». *مطالعات معماری ایران*، (۱۱): ۱۸۹-۲۰۵. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111787.html?lang=fa
- پوگانچنکوا، گالینا آناتولیونا، (۱۳۸۷). *شاهکارهای معماری آسیای میانه سده‌های چهاردهم و پانزدهم (س. د. طبایی، مترجم)*. تهران: فرهنگستان هنر.
- پیرنیا، حسن؛ اقبال آشتیانی، عباس؛ و عاقلی، باقر، (۱۳۸۵). *تاریخ ایران*. تهران: نشر نارمک.
- پیگان، هومن، (۱۴۰۲). *گونه‌شناسی معماری مساجد تاریخی خراسان بر مبنای ساختار فضایی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)*. دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
- حاجی قاسمی، کامبیز، (۱۳۸۳ الف). *گنجنامه: مساجد جامع (بخش دوم)*. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.
- حاجی قاسمی، کامبیز، (۱۳۸۳ ب). *گنجنامه: مساجد*. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.
- حائری مازندرانی، محمدرضا، (۱۳۹۵). *خانه، فرهنگ، طبیعت در معماری ایران: بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر به منظور تدوین فرایند و معیارهای طراحی خانه*. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- حسینی، محسن، (۱۳۹۳). *مساجد تاریخی خراسان*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حسینی، محسن، (۱۳۹۴). *مساجد تاریخی خراسان*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حموی، یاقوت، (۱۳۸۰). *معجم البلدان (جلد دوم)* (ع. منزوی، مترجم). تهران: اداره کل آموزش، انتشارات و تولید فرهنگی سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خادم‌زاده، محمدحسن؛ معماریان، غلامحسین؛ و صلواتی، کامیار، (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران». *مطالعات معماری ایران*، (۱۱): ۱۰۳-۱۲۴. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111783.html
- داعی‌الاسلامی، محمدعلی، (۱۳۶۲). *فرهنگ نظام (جلد دوم)*. تهران: دانش.
- دانشمند گل‌مکانی، فاطمه، (۱۳۹۴). *گونه‌شناسی مساجد خراسان رضوی در دوره تیموری (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)*. دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
- ذاکری، سیدمحمدحسین؛ دهبزرگی، سیده یاسمن؛ و غلامی رویین‌تن، زهرا، (۱۴۰۲). «گونه‌شناسی فضایی-کالبدی مساجد تاریخی استان فارس». *مطالعات معماری ایران*، ۱۲(۲۴): ۱۵۱-۱۶۸. https://jias.kashanu.ac.ir/article_114236.html

- ذاکری، سیدمحمدحسین؛ و سعید، سحر، (۱۴۰۳). «گونه‌شناسی معماری مساجد تاریخی استان کرمان بر مبنای ساختار فضایی». *معماری اقلیم گرم و خشک*، ۱۲(۱۹): ۶۵-۸۰. <https://doi.org/10.22034/ahdc.2024.21606.1802>
- رحیم‌پور، علی، (۱۳۸۹). «تاریخ و فرهنگ خراسان بزرگ». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، (۱): ۳۵-۷۴. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1389.1.1.2.1>
- رضائی‌نیا، عباسعلی، (۱۳۹۶). «صورت ایوان در معماری ایرانی: از آغاز تا سده‌های نخستین اسلامی». *مطالعات معماری ایران*، ۶(۱۱): ۱۲۵-۱۴۴. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111784.html?lang=fa
- رضویان، محمدتقی؛ و شالی، محمد، (۱۳۹۰). «جغرافیای تاریخی خراسان». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، (۴): ۶۷-۹۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1390.1.4.4.3>
- رفیعی سرشکی، بیژن؛ رفیع‌زاده، ندا؛ و رنجبر کرمانی، علی‌محمد، (۱۳۹۵). *فرهنگ مهرازی ایران*. تهران: مرکز تحقیقات راه، مسکن و شهرسازی.
- زرکش، افسانه، (۱۳۹۰). «مفهوم فضای نیمه‌باز در معماری». *کتاب ماه هنر*، (۱۵۵): ۹۲-۱۰۱. <http://noo.rs/VhvwM>
- سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۷۷). *معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سیدی، م، (۱۳۷۷). «مسجد شاه مقبره است نه مسجد». *فصلنامه مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی*، (۱): ۱۱۹-۱۳۸.
- شیرخانی، علیرضا؛ صحاف، سیدمحمدخسرو؛ فرکیش، هیرو؛ و چوگانیان، داود، (۱۴۰۱). «بررسی تطبیقی ارتباط میان حکمت و چیدمان فضایی در معماری مساجد سنتی و معاصر با بهره‌گیری از نرم‌افزار نحو فضا (نمونه موردی: مساجد خراسان رضوی)». *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*، (۱): ۷۵-۹۳. <http://dx.doi.org/10.52547/ciauv.7.1.75>
- طغریایی، محمود؛ و نامی، حسن، (۱۳۹۹). «معرفی و بررسی مسجد تابران توس با تکیه بر نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی». *مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی*، (۱): ۵۹-۶۷. https://islamicarc.journals.umz.ac.ir/article_3090.html?lang=fa
- فرمانی، شهناز؛ و معماریان، غلامحسین، (۱۴۰۲). «گونه‌شناسی معماری مساجد تبریز و باکو در دوره قاجار». *مطالعات معماری ایران*، (۲۳): ۵۳-۶۷. <https://doi.org/10.22052/jias.2023.245873.0>
- قانون تقسیم استان خراسان به سه استان، (۱۴۰۲). در وبگاه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. بازیابی شده از <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/94006>
- قائم‌مقامی، محمد، (۱۳۸۹). «نگاهی به تاریخ و تمدن خراسان بزرگ در عهد باستان». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، (۱): ۱۲۳-۱۲۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1389.1.1.7.6>
- قبادیان، وحید، (۱۳۹۷). *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران*. تهران: دانشگاه تهران.
- قصابیان، محمدرضا، (۱۳۷۷). *تاریخ مشهد از پیدایش تا آخر دوره افشاریه*. مشهد: انتشارات قصر.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۹۷). *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۹۸). *معماری ایران (دوره اسلامی)*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- گدار، آندره؛ گدار، ید؛ و سیرو، ماکسیم، (۱۳۷۱). *آثار ایران (جلد دوم)* (ا. سروقد مقدم، مترجم). مشهد: آستان قدس رضوی.
- گریشمن، رومن، (۱۳۸۰). *ایران از آغاز تا اسلام* (م. معین، مترجم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لباف خانیکی، رجبعلی؛ و تقی‌زاده، هادی، (۱۳۹۵). *یادنامه معماران و معماری سنتی خراسان*. تهران: متن.
- لباف خانیکی، رجبعلی؛ و صابر مقدم، فرامرز، (۱۳۸۵). *مساجد خراسان: از آغاز تا دوران معاصر*. تهران: اداره کل امور فرهنگی با همکاری سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی.
- لسترنج، گای، (۱۳۶۴). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های فلات شرقی* (م. عرفان، مترجم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- محمودی، عبدالله، (۱۳۸۴). «بازنگری اهمیت ایوان در خانه‌های سنتی (با نگاه ویژه به بم)». *نشریه هنرهای زیبا*، (۲۲): ۵۳-۶۲. https://journals.ut.ac.ir/article_10738.html?lang=en
- معماریان، غلامحسین، (۱۳۹۸). *سبک‌شناسی معماری ایرانی* (تقریر م. ک. پیرنیا). تهران: گلجام.
- معماریان، غلامحسین، (۱۳۹۹). *معماری ایرانی (دستگاه‌شناسی)*. تهران: گلجام.
- موسوی، سیده مهسا؛ و حمزه‌نژاد، مهدی، (۱۳۹۸). «گونه‌شناسی مساجد سنتی خراسان (شمالی-رضوی-جنوبی) بر مبنای فضای باز و نیمه‌باز». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، (۳۶): ۱-۱۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1398.9.36.1.0>
- مولوی، عبدالحمید، (۱۳۷۲). «مسجد شاه یا مقبره امیر غیاث‌الدین ملک‌شاه». *هنر و مردم*، (۶): ۷۵-۹۲.
- نژاد ابراهیمی، احد؛ و مرادزاده، سام، (۱۳۹۷). «مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگویی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار». *نشریه هنرهای زیبا*، ۲۳(۲): ۸۷-۹۸. <https://doi.org/10.22059/jfaup.2019.263428.672084>
- هیل، درک؛ و گرابار، الگ، (۱۳۷۵). *معماری و تزیینات اسلامی* (م. وحدتی دانشمند، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- هیلن‌برند، رابرت، (۱۳۸۰). *معماری اسلامی: شکل، کارکرد، معنی* (ب. آیت‌الله‌زاده شیرازی، مترجم). تهران: روزنه.
- Diez, E. (1918). *Churasanische Baudenkmäler*. Berlin, Germany: Reamer.

- Golombek, L. (1972). Palace in a tepe: Life returns to a Persian chateau. *Rotunda*, 5(1), 311-341.
- O’Kane, B. (1987). *Timurid architecture in Khurasan*. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers in association with Undena Publications.
- Wilber, D. (1955). *The architecture of Islamic Iran: The IlKhanid period*. Princeton, NJ: Princeton University.

The Evolution of Semi-Open Spaces in the Architecture of Historical Mosques in Khorasan

Abstract:

Semi-open spaces, which act as transitional elements between open and enclosed spaces, play a central role in the spatial organization of many Iranian mosques. These spaces are not only important in terms of climate responsiveness and functional use, but also have a significant impact on the architectural identity and formal expression of mosques. Previous studies have shown that semi-open spaces in mosque architecture help to modulate climatic conditions and increase the flexibility and multifunctionality of the building by creating spatial hierarchy. However, the historical evolution of these spaces has received limited comprehensive attention. This study aims to investigate the semi-open spaces used in the architecture of historical mosques throughout the Khorasan region, within the contemporary borders of Iran, and based on a chronological sequence. This research uses a descriptive-analytical method based on field and library studies. To ensure the reliability of the findings, all historical mosques of Khorasan registered in the National Heritage List of Iran have been analyzed. The samples include 151 historical mosques from the early Islamic centuries to the Pahlavi era. These mosques are scattered across the three provinces of North Khorasan, Razavi Khorasan, and South Khorasan. The findings indicate that the transformation of these spaces occurred either through gradual modification of previous forms or through the emergence of new types of semi-open spaces in mosque architecture. From the early Islamic centuries to the Seljuk era, these spaces were mainly manifested as surrounding Ravaq. A major turning point occurred in the Khwarazm-shah period with the replacement of Ravaq with deep, high iwans, a development that continued in the Timurid and Safavid periods. Notably, the emergence of Satavand during the Timurid period, which continued until the Pahlavi period, marks another evolutionary stage. However, from the Safavid period onwards, a significant decrease in semi-open spaces is observed, culminating in the Qajar period, where Shabestani mosques with courtyard became the dominant design.

Keywords: Evolution Process, Semi-Open Space, Architecture, Historical Mosques, Khorasan